

LOCUS OF CONTROL SCALE (LCS)

नियंत्रण केंद्र मापणी

हेतू (Purpose):-

डॉ. एन. हसनैन व डॉ. डी. डी. जोशी यांची नियंत्रण केंद्र मापणी वापरून परीक्षार्थींचे नियंत्रण केंद्र निश्चित करणे.

साहित्य (Material):-

डॉ. एन. हसनैन व डॉ. डी. डी. जोशी यांची नियंत्रण केंद्र मापणी, मॅन्युअल (मार्गदर्शन पुस्तिका), पेपर-पेन्सिल लाकडी पडदा इत्यादी.

प्रस्तावना (Introduction):-

आपल्या जीवनात जे काही चांगले-वाईट घडते. ते आपल्या प्रयत्न व कौशल्याने की दैव व भाग्य यासारख्या शक्तिमुळे या संबंधीच्या धारणेमुळे व्यक्तीभिन्नता आढळते. काही जणांना बाहेरची शक्ती महत्त्वाच्या वाटतात तर काहींचा स्वतःच्या प्रयत्नावर विश्वास असतो. ज्यांचा प्रयत्न, कौशल्य, क्षमता यावर विश्वास असतो. त्यांच्या स्व-च्या नियंत्रणाचे केंद्र अंतरीक असते. याउलट जे काही चांगले-वाईट घडते ते त्या घडवणारी शक्ती आहे असा ज्या व्यक्तींना विश्वास वाटतो, त्या व्यक्तींचे स्व-नियंत्रण केंद्र बाह्य असते. अशा प्रकारच्या घटना नियंत्रण केंद्र विधायक धारणेवर आधारित वर्गीकरण जुलियन रॉटर यांनी Social Learning Theory (सामाजिक अध्ययन सिद्धांत) 1956 मध्ये सर्वप्रथम केले.

व्याख्या (Definition):-

1) “व्यक्तिगत जीवनात घडून येणारे प्रसंग, घटना हे एकतर स्व-कष्ट व प्रयत्न किंवा दैव व नशीब यांचा परिणाम असतात. यांच्याविषयी व्यक्तीच्या असणाऱ्या व्यक्तिगत समजूती यालाच नियंत्रण केंद्र असे म्हणतात.”

नियंत्रण केंद्र निश्चित करण्यासाठी दोन प्रकारच्या वर्गीकरणांचा अभ्यास केला जातो.

I) आंतरिक नियंत्रण केंद्र (Internal Locus of Control):-

II) बाह्य नियंत्रण केंद्र (External Locus of Control):-

I) आंतरिक नियंत्रण केंद्र (Internal Locus of Control):-

ज्या व्यक्तींचे नियंत्रण केंद्र आंतरिक स्वरूपाचे असते, यालाच आंतरिक नियंत्रण केंद्र असे म्हणतात. म्हणजेच रॉबिन्स यांच्या मतानुसार, आंतरिक नियंत्रण केंद्र असणाऱ्या व्यक्ती कार्यात पुढाकार घेऊन वैयक्तिक जबाबदारीवर निर्णय घेऊन काम करणाऱ्या असतात. ते आपल्या कार्यात यशस्वी होतात. ज्यांचा स्वतःच्या प्रयत्नावर & कौशल्यावर विश्वास असतो. त्या व्यक्तींचे नियंत्रण केंद्र आंतरिक असते.

आंतरिक नियंत्रण केंद्र असणाऱ्या व्यक्तींची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील:-

- 1) स्व-प्रयत्नावर विश्वास.
- 2) धार्मिकतेवर अवलंबून नसतात.
- 3) स्व-विश्वास उच्च स्वरूपाचा (High Self-Confidence)
- 4) अपयशाला स्वतःला जबाबदार मानतात.
- 5) उच्च संपादन प्रेरणा
- 6) विचारांमध्ये तार्किकता
- 7) उच्च भावनिक बुद्धिमत्ता

म्हणजेच आंतरिक नियंत्रण केंद्रित व्यक्तिमध्ये सकारात्मक घटक दिसून येतात.

II) बाह्य नियंत्रण केंद्र (External Locus of Control):-

ज्या व्यक्तींचे नियंत्रण केंद्र बाह्य स्वरूपाचे असते, यालाच बाह्य नियंत्रण केंद्र असे म्हणतात. ज्या व्यक्तींना एखादी गोष्ट घडण्यामागे दैव, नशीब अशा सारख्या गोष्टी महत्त्वाच्या वाटतात. या घटकांमुळेच एखादी गोष्ट घडली असा विश्वास वाटतो, त्यांचे नियंत्रण केंद्र बाह्य असते. बाह्य नियंत्रण केंद्रित व्यक्ती नशीब, योगायोग या गोष्टींवर विश्वास ठेवते. आपल्या कार्यात इतर कोणीतरी मदत करत असते अशा यांची समजूत असते.

बाह्य नियंत्रण केंद्र असणाऱ्या व्यक्तींची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतील:-

- 1) स्वतःच्या अपयशासाठी बाह्य परिस्थितीला जबाबदार मांडणारे असतात.
- 2) अशा व्यक्ती धार्मिक किंवा दैविक शक्तीवर अवलंबून असतात.
- 3) तार्किक विचारांचा अभाव दिसून येतो.
- 4) अशा व्यक्तींचे स्व-प्रयत्न व यश याबाबत नकारात्मक विचार असतात.
- 5) निम्न संपादन प्रेरणा.
- 6) निम्न भावनिक बुद्धिमत्ता
- 7) निम्न स्व-विश्वास

हे नियंत्रण केंद्रावर परिणाम करणारे घटक आहेत. जन्माला आल्यापासून प्रत्येक व्यक्तीवर अनेक घटकांचा अनुकूल-प्रतिकूल परिणाम होत असतो. अशा अनेक घटकांचा परिणाम म्हणूनच व्यक्ती आंतरिक किंवा बाह्य नियंत्रण केंद्रित होते. असे नियंत्रण केंद्रावर परिणाम करणारे घटक पुढीलप्रमाणे:-

- I) कुटुंबाचे वातावरण
- II) स्वास्थ्य (मानसिक- शारीरिक) स्वरूपाचे वातावरण
- III) पालकांचे संस्कार
- IV) धार्मिक वातावरण

V) सामाजिक वातावरण

VI) शिक्षण.

चाचणीचे व्यवस्थापन (Test Administration):-

मापणी चे वर्णन:-

ही एक छोटीशी प्रश्नावली आहे. काही महत्वाच्या सामाजिक घटनांचा आपल्या समाजातील वेगवेगळ्या व्यक्तींवर कसा परिणाम होतो, याचा अभ्यास करणे हा मापणीचा हेतू आहे. या मापणी मध्ये एकूण 36 विधाने आहेत. यातील काही विधाने सकारात्मक (Positive) तर काही विधाने नकारात्मक (Negative) स्वरूपाची आहेत. मापणी हिंदी भाषेत लिहिली असल्याने यातील प्रत्येक विधानाला तीन पर्याय दिले आहेत. यापैकी परीक्षणार्थीने त्याला लागू होत असलेल्या किंवा योग्य वाटणाऱ्या विधानासमोर टिक ☒ करावयाची आहे.

विश्वसनीयता (Reliability):-

प्रस्तुत मापणीची विश्वसनीयता ही स्पिरमन व ब्राऊन यांचे सूत्र वापरून अंतर्गत-सातत्य विश्वसनीयता पद्धतीने तपासली असता ती 0.55 इतकी तर चाचणी पुनर-चाचणी पद्धतीने दोन आठवड्यांच्या अंतराने तपासणी असता सहसंबंध विश्वसनीयता गुणांक 0.76 इतका दिसून आला.

यथार्थता (Validity):-

रोमा पाल 1983 यांच्या मापणीशी प्रस्तुत मापणीची तुलना करून सहसंबंध गुणांक 0.76 इतका आला.

मानदंड (Norms):-

प्रस्तुत मापणीचे मानदंड हे 500 महाविद्यालयीन मुले व मुली यांच्यावर, मुले व मुली यांच्यासाठी एकत्रित व मुलांसाठी आणि मुलींसाठी स्वतंत्रपणे ठरवण्यात आले आहेत.

दक्षता आणि नियंत्रण:-

- 1) मापणी सोडवण्यापूर्वी परीक्षणार्थीस दाखवू नये.
- 2) मापणीतील सर्व कलमे परीक्षणार्थीस समजतील याची काळजी घ्यावी.
- 3) मापणी सोडवण्यास वेळेचे बंधन नसले तरी मापणी वेळेत सोडवण्यास सांगावे.
- 4) बाह्य उद्दीपकांचा परीक्षणार्थीस अडथळा होणार नाही याची काळजी घ्यावी.
- 5) परीक्षणार्थीशी थोडा सुसंवाद प्रस्थापित करून मापणीचा हेतू स्पष्ट करावा.

प्रत्यक्ष कृती (Actual Conduct):-

मापणीसाठी लागणारे सर्व साहित्य टेबलवर व्यवस्थित मांडून परीक्षणार्थीस प्रयोगशाळेत बोलावले व खुर्चीवर बसण्याची विनंती करून सुसंवाद प्रस्थापित केला. व परीक्षणार्थीकडून उत्तर पत्रिकेवरील सर्व माहिती भरून घेतली व पुढील प्रमाणे सूचना दिल्या.

सूचना (Instruction):-

ही एक साधी सोपी मानसशास्त्रीय मापणी आहे. यामधून तुमचे नियंत्रण केंद्र निश्चित केले जाणार आहे. यामध्ये तुमच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित काही विधाने दिली आहेत. त्याला सदैव, कधी-कधी, कधीच नाही असे तीन पर्याय दिले गेले आहेत. तुम्ही प्रत्येक विधान काळजी पूर्वक वाचावयाची आहेत. व जो पर्याय तुम्हाला लागू होत असेल त्या रकाण्यात ☒ करा. लक्षात ठेवा यातील एकच पर्याय तुम्हाला निवडावयाचा आहे. मापणीतील विधान/ कलम बरोबर किंवा चूक नाही. त्यामुळे प्रश्न वाचताच पहिल्यांदा तुमच्या मनात जो पर्याय येईल त्याला ☒ करा. ही मापणी सोडवण्यासाठी वेळेचे बंधन नाही, पण शक्य तितक्या लवकर सोडवण्याचा प्रयत्न करा. तुमची सर्व उत्तरे गुप्त राखण्यात येतील त्यामुळे लवकरात लवकर व निसंकोचपणे उत्तरे द्या.

निरीक्षण तक्ता (Observation table):-

अ. क्र.	एकूण कच्चा गुणांक	शतमक	स्पष्टीकरण

गुणांकन (Scoring):-

या मापणी मध्ये सदैव, कधी-कधी, कधीच नाही या पर्यायांना अनुक्रमे 2, 1, 0 असे गुणांकन आहे. तसेच या मापणीचा उच्च गुणांक हा 72 येतो तर निम्न गुणांक हा 0 येतो.

सकारात्मक विधाने (Positive Items):-

1, 3, 6, 7, 9, 13, 15, 16, 18, 23, 26, 27, 29, 30, 34 आणि 35 एकूण विधाने = 16

गुणांकन : सदैव- 2 कधी- कधी -1 कधी नाही- 0

नकारात्मक विधाने (Negative Items):-

2, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 28, 31, 32, 33 आणि 36 एकूण विधाने = 20

गुणांकन : सदैव- 0 कधी- कधी -1 कधी नाही- 2

संदर्भग्रंथ :-

Dr. N. Hasnain & Dr. D. D. Joshi (2005). Locus of Control Scale, National psychological Corporation.